

Bibliothèque Ukrainienne Symon Petlura à Paris *Українська Бібліотека імені С. Петлюри в Парижі*

6, rue de Palestine 75019 Paris (France) Tél. (33) 1 42 02 29 56 - Fax (33) 1 48 03 14 12

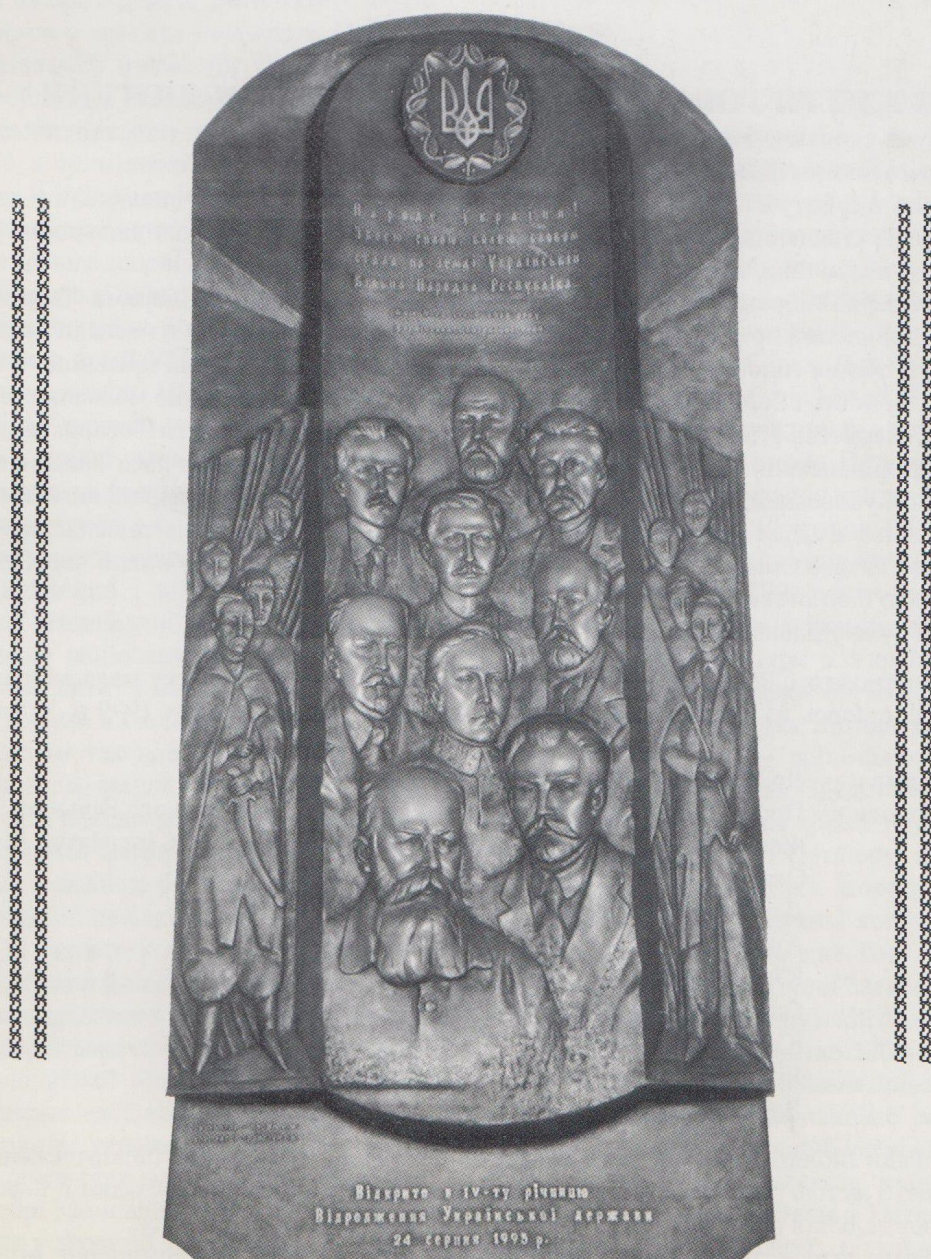
Для переказу грошей
Поштовеkonto : C.C.P. 8369 06 L Paris
6, rue de Palestine 75019 Paris

Банковеkonto :
Crédit Lyonnais 134, rue de Belleville 75020 Paris
№ 59359 H – Bibliothèque Ukrainienne S.Petlura

Ч.62

ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

1999

Скульптор Р.М.Русин
Архітектор І.В.Свистун

СИМОН ПЕТЛЮРА І УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ - АРМІЯ УНР У ПОЛЬСЬКИХ ТАБОРАХ (1920-1924 РР.)

Не заглиблюючись у далеке минуле українсько-польських стосунків скажемо, що майже тридцятирічний період поневолення Польщі не спинив мрій значного числа її провідних політиків, підтримуваних суспільством щодо підпорядкування собі етнічно українських земель.

Причому, воєнна діяльність Польщі проти проголошеної 1 листопада 1918 року ЗУНР та політично-дипломатична проти рішень Берестейської угоди в справі визнання Україні Холмщини, Підляшшя та Волині, відбувались в ситуації небезпеки здушення державности як Польщі, так і України зі сторони як білої, так і червоної Росії. Отож, деякі політики вбачали вихід із цього тупика у взаємопорозумінню та спільних протистояннях до вчорашнього окупанта. Однак перешкодою в здійсненні цих задумів була проблема кордонів. Українці будували свою державність за етнографічними принципамиголошеними між іншим президентом ЗСА Вільсоном. У поляків в цій справі були розходження від тотального заперечення права українського народу на незалежність, збереження проголошеної державности, але на обмеженій території. Останні хотіли бо мати буферну державу між Польщею і Росією незалежно від її кольору – білої чи червоної, бо території обох відроджуваних держав – України і Польщі Росія вважала власними просторами.

Про розходження з деклараціями чільних тодішніх польських політиків, в тому Юзефа Пілсудського й Ігнаца Дашинського, засвідчує їх практична діяльність. Вже в два тижні після повернення з ув'язнення в Магдебургу, Ю.Пілсуд-

ський вирішив послати до Києва до Директорії УНР спеціальну місію (ген. Густав Остаповіч, майор Юліуш Клеберг і Ігнаци Матушевський), яка проводила сондажну діяльність в справі військового порозуміння, а 18 січня 1919 року посланці Директорії (В'ячеслав Прокопович і Юліян Волошиновський) зробили візит Юзефові Пілсудському у Варшаві¹. Одночасно з тим, окрім війни проти проголошеної ЗУНР, вже 16 грудня 1918 року² тогочасний начальник Польської Держави Ю.Пілсудський підписав декрет, на основі якого польська держава переймала усе майно православної церкви, до якої належали українці Холмщини, Підляшшя і Волині, депортовані у 1915 році в Росію, і на основі того закону знищено церковні споруди. Відтак від січня 1919 року почалися воєнні дії польського війська на територіях— Холмщини, Підляшшя і Волині та ліквідація там українських культурно-освітніх установ з ув'язненням чільних діячів української адміністрації включно³. Одночасно 22 січня 1919 року в Києві відбувся акт соборности обох українських республік, що також не сприяло українсько-польському зближенню.

Однак тогочасна ситуація УНР була настільки ускладнена, що Польща, незалежно від певних розходжень, була єдиним сусідом України, з яким Симон Петлюра вбачав врятування української державности бодай на обмеженій території. Тому весь час велися українсько-польські переговори. Перша більш-менш серйозна спроба УНР якось домовитися з Польщею була зроблена у травні 1919 року, коли до Варшави прибув спеці-

яльний посланець уряду УНР Борис Курдиновський, а в Люблині вів розмови у штабі ген. Юзефа Галлера полк. Левчук. Українські посланці вели переговори з застереженням, що вони мають уповноваження лише від Наддніпрянської України. В підписаній угоді з прем'єр-міністром і міністром закордонних справ Ігнацим Падеревським, Курдиновський заявив, що він не має уповноважень до розмов в справі Східної Галичини, але немає нічого проти приналежності її до Польщі. Крім цього в умові була стаття, яка паралізувала дії України на мирній Конференції в Парижі, а саме, що Україна не буде робити жодних дипломатичних заходів без узгоджень з Польщею⁴. З цих причин вже після двох днів угоду не було визнано урядом УНР.

В липні 1919 року до Симона Петлюри прибув особистий емісар Ю. Пілсудського з листом, що Начальник просить Отамана продовжувати переговори. Наслідком цього був виїзд до Варшави місії, очоленої Пилипом Пилипчуком і підписання 1 вересня 1919 року перемир'я з Польщею. Однак і в ньому представники УНР перевищили свої уповноваження і угоду анульовано.

Кінець-кінцем після засідання 6 вересня 1919 року урядів УНР і ЗУНР затверджено інструкції для чергової делегації, очоленої Андрієм Лівичим. Згідно з нею, місія могла в найгіршому випадку погодитись уступити полякам Холмщину і Підляшшя, і то тимчасово, до часу скликання українського парламенту. Наприкінці жовтня і в листопаді відбувся ряд засідань української місії з представниками польського уряду. Найбільше непогоджень було в справах кордонів. Позиції УНР щодо кордонів за етнографічними ознаками польська сторона безапеляційно відкинула і домогалася кордону по Збручу, а щодо Волині, погодилися, щоб це питання вирішила Паризька мирна Конференція.

Під час переговорів 25 березня 1920 року в Варшавському ресторані "Полонія" відбувся бенкет, на якому один із тодішніх найвидатніших польських політичних лідерів Ігнаци Дашинський висказав слова, які й сьогодні повторюють не тільки політичні діячі України і Польщі а саме: "...В історії читаємо, що не раз і не два лилася зовсім непотрібно польська і українська кров у боротьбі між собою, а ця боротьба знесила обидва народи і довела до втрати самостійності України і Польщі перед сильнішими ворогами, які тільки чекали нашого знесення. щоб накинути на вас і на нас ярмо неволі, тяжкі кайдани гніту. Але зараз Польща стає на шлях нового порозуміння з Україною, і я урочисто заявляю, що на мою думку, не може бути вільної Польщі без вільної України і вільної України без вільної Польщі".

Однак чергові зустрічі проходили в несприятливих для України умовах. Адже Армія УНР під командуванням ген. Михайла Омеляновича-Пав-

ленка вела партизанські бої на загір'ях більшовицько-денікінським, а на території Польщі за її згодою організувались дві дивізії з українських полонених, які перебували в таборах Польщі та українців-полонених російської армії, які перебували у Німеччині. На їх переїзд до Збірної Станції українських формацій в Ланцуті Польща погодилась.

В таких умовах польська сторона 21 квітня 1921 року, коли вже було прийнято остаточну версію угоди, запропонувала зміни, яких українська сторона не прийняла і відмовилась від дальших розмов. Тоді в другій половині дня 21 квітня 1920 року відбулася зустріч Симона Петлюри з Юзефом Пілсудським і після п'ятигодинної розмови текст швидко був узгоджений і о 1 годині 40 хвилин ночі з 21 на 22 квітня 1920 року підписаний.

"Можна ризикувати твердження, — писав Генрик Юзевський, бувший віце-міністр, прихильник Пілсудського в уряді УНР, в міжвоєнний період волинський воєвода, — що якщо б не Пілсудський, не дійшло б до польсько-української єдності. Не дійшло б до неї також, якби не Петлюра"⁵. Згідно з умовами Варшавського договору, польська сторона визнавала незалежність УНР та її уряд на чолі з Симоном Петлюрою; українська підтвердила демаркаційну лінію польсько-українського кордону по р. Збруч, встановленому у вересні 1919 року⁶. Однак союз був лише тимчасовим, бо жодна зі сторін на довший час не могла б відмовитись від Східної Галичини. Петлюра інформував своїх близьких співробітників, що передача Польщі західних українських земель — лише вимушене тимчасове поступлення⁷. Незабаром, 24 квітня 1920 року, була підписана і військова конвенція, яка визначала умови спільного проведення антибільшовицьких воєнних дій в Україні.

Після підписання договору Пілсудський разом з Петлюрою розпочав похід на Київ. Оскільки політична і військова конвенції Варшавського договору були таємними, його учасники звернулися з відзовами до українського народу. У цих документах наголошувалось на тимчасовості перебування польських військ на території України з метою надання допомоги українському національному уряду в оволодінні ситуацією⁸. Однак польсько-українська акція не мала однозначної підтримки серед українського населення, тим більше, що поведінка польської адміністрації та військових чинників після підписання в грудні 1919 року спільної декларації щодо українського населення та головноуповноваженого уряду УНР в Кам'янці-Подільському проф. Івана Огієнка включно з поведінкою військових польських командирів та військового духовенства давала до цього підстави. Між іншим 8 травня 1920 року з нагоди здобуття польсько-українськими військами Києва по патріотичній промові польського

священника, насиченій ейфорією походу на "вікові польські землі", яка кінчалась словами "Білий орел вже над Дніпром. Київ повертається до матері!" — уповноваженої уряду УНР на знак протесту покинув мітинг⁹. Підставою до огірчення українського населення був також запис угоди, який відкладав долю польських землевласників в Україні, що одночасно з армією повертали в Україну, до прийняття нової Конституції.

Проблеми арогантної і негідної союзника поведінки польської адміністрації на українських землях були темою Меморандуму до Юзефа Пілсудського від 22 січня 1920 року¹⁰. Вже під час спільної війни з більшовиками і героїських боїв Армії УНР надійшли нові несподіванки. Польща почала переговори з Советською Росією та не гаючи визнає у тих переговорах сателіта Росії — Радянську Україну, а протести уряду УНР залишились голосом волаючого у пустелі. Ризькі переговори та рішення відносно УНР остаточно перекреслили романтичний візерунок Польщі, яка боролась "За нашу і вашу свободу". Згасла серед українців надія на відродження польсько-українського братерства під час Київського походу. Нічого дивного, що потім Кедрин-Рудницький напише: "Ризький мирний договір є повчальним для України: не йти з Польщею на будь-які угоди з винятком тих, в яких гарантії її дотримання надаватиме українська сторона"¹¹.

12 жовтня 1920 року між Польщею і Советською Росією підписано перемир'я, а 18 жовтня 1920 року Юзеф Пілсудський спеціальним наказом подякував Армії УНР за її участь в спільній війні з більшовиками, пишучи між іншим: "...Від імені польської армії вітаю армію Української Народної Республіки, яка відроджена і зміцнена, ставить собі нові завдання, від яких може залежати майбутнє Європи. Наша армія пам'ятає криваві битви, в яких незмінно брало участь українське військо, як у дні звитяги, так і в години випробувань. Спільно пролита кров і могили героїв заклали наріжний камінь для взаєморозуміння й успіху двох народів. Нині, після двох років важкої боротьби з варварським нападником, я прощаюся з прекрасними військами Української Народної Республіки й стверджую, що в найтяжчі хвилини, в нерівних боях вони високо несли свій прапор, на якому виписане гасло ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ, що є символом віри кожного чесного вояка"¹².

Ще перед прощальним наказом маршала Ю. Пілсудського про героїзм українського вояцтва у війні з більшовиками польський дипломат Каєтан Моравський 16 липня 1920 року в кореспонденції до посла Річ Посполитої у Празі Еразма Пільца писав, що: "...На півдні Ридз Смігли опанував ситуацію і утримує лінію Збруча. Велика в цьому, заслуга українських формувань, які навіть підчас відвороту не втратили холодної крові, і перевищуючи значно наші війська дисципліною,

воюють як герої. У найкритичнішій ситуації український офіцерський легіон стримав наступ червоних гвардій на територію Галичини, оплачуючи свій героїчний подвиг втратою 350 офіцерів вбитих або поранених. Що за іронія подій?" — закінчив дипломат.

Підписання договору з Росією для Польщі означало кінець воєнних операцій. Давало їй мир та визначення східного кордону. Для України-союзниці Польщі у цій війні, на практиці це була зрада союзника та недотримання, як бувало в історії, чергового договору.

Осамітнена Армія УНР, закінчивши 15 жовтня 1920 року ефективно проведеною мобілізацією на зайнятій території (зголосилося понад 15 тисяч осіб, що підлягали військовій мобілізації) продовжувала підготовку до протибільшовицького наступу, наміченого на 11 листопада 1920 року в порозумінні з діючими на майже 200 кілометровому відрізку фронтового тилу партизанськими загонами. Натомість більшовики перегруповували свої війська, що були на фронті та стягали відділи з відлеглого заплілля.

Стан війська УНР на 10 листопада 1920 року: 3888 офіцерів і 35.259 рядових військових¹³, в тому озброєних було 2100 офіцерів, 9713 піхотинців та 2560 кіннотників. Їх піддержували російські відділи, які на основі порозуміння з керівництвом російського політичного комітету Савінкова були підпорядковані командуванню Армії УНР.

Плянований наступ військ УНР на один день випередили більшовики, й українська армія після героїчних боїв з великим власними втратами, винищивши значні сили ворога і взявши сотні полонених, мусіла відступати за Збруч (перш за все через брак боеприпасів), де й була обеззброєна військами вчорашнього союзника.

На еміграції в Польщі налічувалось майже 30 тисяч вояків¹⁴, в тому більше чотирьох тисяч офіцерів і майже сто генералів¹⁵. На еміграції в Польщі опинились також тисячі біженців і всі урядові установи УНР. В Польщі, уже вдруге, опинився Головний Отаман Симон Петлюра. Короткий час перебував у Варшаві, а відтак у Тарнові.

Інтернована і обеззброєна Армія УНР протягом двох місяців¹⁶ була відправлена до переповнених вже таборів майже сотисячною масою більшовицьких полонених¹⁷, і з перших днів поселення змушена була перебувати в дуже поганих житлових умовах, ще до того переносити моральні зневаги зі сторони більшовицьких полонених, а також частини польської табірної адміністрації, яка вважала інтернованих за чергову партію більшовицьких або галицьких полонених.

Війська УНР було поселено в таких таборах¹⁸:

ПИКУЛИЧІ - 1-а ЗАПОРІЗЬКА ДИВІЗІЯ з її командиром ген.хор.Гаврилом Базильським та його помічником ген.хор.Миколою Яшниченком; ШТАБ і культурно-освітній відділ 1-ї КУЛЕМЕТНОЇ

дивізії з командиром ген.хор.Олександром Бурківським, відділи обслуги бронепоездів, технічні частини військ, ряд старшин з різних дивізій та міністерства Військових справ. Кілька тижнів перебували тут також деякі формування ОКРЕМОЇ КІННОЇ ДИВІЗІЇ з командиром ген.хор.Іваном Омелянович-Павленком, яких відтак переведено до Вадовиць.

ЛАНЦУТ - 5-а ХЕРСОНСЬКА ДИВІЗІЯ з її командиром полк.Андрієм Долудом та начальником штабу полк.Василем Чабанівським; СПІЛЬНА ЮНАЦЬКА ШКОЛА з начальником ген.хор.Миколою Шаповалом; КОРПУС ПОГРАНИЧНОЇ ОХОРОНИ з ген.Олександром Пилькевичем; БРИГАДА ПОЛЬОВОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ з командиром полк.Михайлом Поготовком; ТРИ СОТНІ КУЛЕМЕТНОЇ ДИВІЗІЇ та деякі формування ЗАПАСНИХ ВІЙСЬК УНР з командиром ген.Наумом Никонівим.

ВАДОВИЦІ - 2-а ВОЛИНЬСЬКА ДИВІЗІЯ (деякі частини) з командиром ген.хор. Олександром Загородським (перший командант табірної групи військ УНР); ОКРЕМА КІННА ДИВІЗІЯ з командиром ген.хор.Іваном Омелянович-Павленком, згодом, від квітня також інші формування з Пикулич та Ланцута.

АЛЕКСАНДРУВ КУЯВСЬКИЙ - 4-а КИЇВСЬКА ДИВІЗІЯ з її командиром ген.хор.Юрієм Тютюнником та 6-а СІЧОВА ДИВІЗІЯ з командиром ген.хор. Марком Безручком та початково деякі формування запасних військ.

КАЛІШ - 2-а ВОЛИНЬСЬКА ДИВІЗІЯ (від кінця січня) з командиром ген.хор. Олександром Загородським, 3-я ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ з її командиром ген.хор.Олександром Удовиченком; АРМІЙСЬКИЙ ШПИТАЛЬ з головним лікарем полк.д-ром мед.Борисом Леонтівим; ВІДДІЛ ОХОРОНИ Головного Отамана та УПРАВА ВІЙСЬКОВОГО ДУХОВЕНСТВА Армії УНР з її начальником о.Павлом Пашевським.

ПЙОТРУВ ТРИБУНАЛЬСЬКИЙ - ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ Армії УНР з начальником ген.хор. Петром Липком; деякі формування КУЛЕМЕТНОЇ ДИВІЗІЇ з помічником командира полк.(потім ген.хор.) Антоном Пузицьким.

БИДГОЩ - ЛЕТУНСЬКА ЕСКАДРА Армії УНР з командиром ген.хор.Віктором Павленком.

ЧЕНСТОХОВА - МІНІСТЕРСТВО ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ УНР з віце-міністром ген.Володимиром Сінклером; САНІТАРНО-МЕДИЧНА УПРАВА Армії УНР з полк.д-ром Олександром Даїном та ПОЛЬОВИЙ ШПИТАЛЬ з головним лікарем Юрієм Янівим, цивільні працівники державної адміністрації УНР різних рівнів.

СТШАЛКОВО - Група вояків ЗАПАСНИХ ВІЙСЬК з культурно-освітнім відділом та українська бригада отамана Лоїхвицького "Іскри", яка боролась з більшовиками в районі Чорнобиля в складі армії ген.Станіслава Балаховича.

Маючи перші інформації про дуже складні соціальні та політичні умови, в яких перебувала

інтернована Армія УНР, 9 січня 1921 року відповідно до закону від 12 листопада 1920 року про *Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР і Державну Народну Раду*, Симон Петлюра підписав ухвалений Радою міністрів УНР *Закон про Раду Республіки як тимчасовий зверхній орган народної влади, якому належить вся повнота влади*.

Це рішення було дуже важливим, тому що в кінці 1920 року в Польщі знаходилося понад сорок тисяч осіб військової і цивільної української еміграції і тільки свідомою співпрацею всіх осередків, особливо згуртуванням свідомого українства на чужині під гаслами боротьби за відновлення національної незалежності можна було допомогти інтернованому українському вояцтву.

Польська влада спочатку схвально поставилася до скликання Ради Республіки в Тарнові, тому що тоді існувала певна невизначеність взаємин між Польщею і Советською Росією. Незважаючи на укладення попередніх домовленостей між обома сторонами у жовтні 1920 року, поляки не виключали можливості використати інтерновані формування Армії УНР для боротьби проти Москви у випадку припинення переговорного процесу. Тим-то державні установи і міністерства УНР цілком легально перебували в Тарнові, майже цілком займаючи найбільший міський готель *Брістоль*.

За короткий час в армії було проведено ряд змін. Вже 4 лютого 1921 року на посаду голови покликаної Вищої Військової Ради затверджено б.професора Російської Академії Генштабу ген.пор.Миколу Юнаківа, а відтак інших її членів, між іншим ген.Михайла Омелянович-Павленка, Сергія Дельвіга, Володимира Сінклера, Володимира Сальського. Введено також ряд змін в організації армії, яка в таборах сховала свої організаційні структури.

Проте, легальне існування Державного Центру УНР в Тарнові тривало недовго. Після підписання у березні 1921 року у Ризі польсько-советського мирного договору Уряд УНР автоматично втрачав свій статус. Ця вістка, а також незвичайно тяжкі житлові умови в таборах інтернованих привели до ряду конфліктних ситуацій з польським командуванням та різного роду протестів на адресу ДЦ УНР, Симона Петлюри зокрема. Це невдоволення підсилювала присутність в таборах ряду більшовицьких та протиунерівських конфідентів.

Для поладження ситуації табори постійно відвідував спочатку ген. Михайло Омелянович-Павленко та уповноважений Головного Отамана ген. Всеволод Петрів. Згодом в усіх таборах перебував Симон Петлюра в товаристві членів Вищої Військової Ради. Врешті 15 травня 1921 року з командним складом Військ УНР зустрівся в таборі Щипйорно, поблизу Каліша, маршал Юзеф Пілсудський, де висловив часто повторювані йо-

го слова Я ВАС, ПАНОВЕ, ПЕРЕПРОШУЮ, Я ВАС ДУЖЕ ПЕРЕПРОШУЮ. Поки що не знайдено в архівних матеріалах замітки про перебування у тому часі в Щипйорні Симона Петлюри.

Наслідком цього візиту було признание Урядом Польщі чисельній групі українських вояків польських орденів за участь у війні з більшовиками у 1920 році. З уповноваження Ю. Пілсудського на вручення зібраним орденів в таборі Щипйорно прибула восени 1921 року група офіцерів Генштабу польського війська. Від імені усіх зібраних за цей жест Уряду РП подякував ген. Марко Безручко, заявляючи одночасно, що орден було признано за військові подвиги, але їх не годиться приймати від союзників за табірними дротами. До проблеми цих боєвих нагород було повернено після розпуску таборів і сотні вояків Армії УНР прийняли їх, керуючись різними міркуваннями та будучи найчастіше в складних життєвих умовах.

Перебування українських військ в надзвичайно тяжких умовах інтернування, а особливо в принижуючому гідність духовному стані нагально вимагало піднесення морального духу вояцтва. Лише свідомий патріотично вихований громадянин-військовик Армії УНР міг до кінця витримати всі випробування тяжких поневірянь на чужині, не піддавшись відчаєві і деградації.

Справа громадсько-національного виховання українського вояцтва мала надзвичайно важливе значення, тому що в його складі, особливо серед булавного старшинства, була значна кількість військовиків колишньої царської армії. Серед них були й такі, які погано володіли українською мовою, не мали стійких самостійницьких переконань, а то взагалі байдуже дивилися на проблеми розбудови Української Армії. Тільки наполегливою і продуманою виховною працею над прищепленням їм національно-державницьких переконань та відповідальності перед Армією УНР після її інтернування, можна було сподіватися на свідоме і сумлінне виконання старшинами функцій командирів і вихователів козацтва.

Великої уваги вимагала також фахова освіта старшинського корпусу Військ УНР, особливо в зв'язку з тим, що зберігаючи в таборах штаби та управління, армія мала стати підґрунтям для майбутнього свого розгорнення на теренах України. Тому наявність у лавах Української Армії значної кількості добре освіченого та національно свідомого старшинства мала першорядне значення.

Нижчого рівня кадрові старшинські потреби почасти весь час, також підчас фронтових дій, виконувала Спільна Юнацька Школа. Після інтернування, вона розгортала свою діяльність в таборі Ланцуті, де у її складі було майже 400 юнаків та майже 50 офіцерів викладацьких кадрів. Однак, через відсутність відповідних умов для ведення навчального процесу, весною 1921

року Школу переведено до табору в Вадовицях. Її начальником був ген. хор Микола Шаповал. Влітку 1921 року в Вадовицях в присутності Голови Директорії і Головного Отамана Симона Петлюри тридцять юнаків з піхотного і тридцять шість з кінного загонів було іменовано першою старшинською рангою хорунжого Армії УНР. Одночасно школу переіменовано на Державну Спільну Юнацьку Школу і переведено до табору в Каліші, де створено кращі умови, там вже функціонували інші навчальні структури і зібрано належне число кадрів професійно підготовлених до вишкільної та виховної роботи. Отож, паралельно з *Державною Юнацькою Школою* в Каліші працювала заснована в квітні 1921 року ген. Олександром Удовиченком *Дивізійна Юнацька Школа*, в складі якої було 266 юнаків з 3 Залізної (153), 2 Волинської (84) та Військ Охорони Головного Отамана (29). Начальником Школи був полк. Олександр Годилю-Годлевський.

Одночасно із шкільною мережею відбувався у Каліші перевишкіл старшин на чотиримісячних загально-військових курсах, які вже у 1921 році закінчило 385 старшин, підстаршин та військових урядовців.

Окрім того старанням Головної Управи Військового Духовенства та внаслідок рішень його з'їзду в Тарнові, паралельно велись Псалтирські Курси для поповнення військовими священиками. Відкрились вони за дозволом Варшавського Митрополита Юрія та міністра народної освіти проф. Івана Огієнка. Керівником курсів був Митрофорний протоірей о.Павло Пашевський, а опікуном ген.Олександр Загородський.

Одночасно значну увагу відведено фаховій перепідготовці офіцерських кадрів. Проведена перевірка в таборах виявила, що значний відсоток старшин, в тому також командирів сотні, курнів, полків і бригад, вповні виправдали себе на фронті, але не мали належної як загальної, так і військової теоретичної підготовки. Армія і Уряд УНР своє перебування в Польщі вважали тимчасовим і нетривалим перед періодом подальшої боротьби за державність.

Готуючись до повернення в Україну та розгортання там нових військових частин та з'єднань треба було мати в розпорядженні велику кількість старшин всіх родів військ, а особливо штабних офіцерів. Їхніми зусиллями мала бути створена нова багатотисячна українська армія.

Тому вже в лютому 1921 року покликана у Тарнові Вища Військова Рада під керівництвом ген. полк Миколи Юнаківа, запропонувала вести одночасно із старшинськими школами в Каліші вищі військові курси для майбутніх слухачів Української Військової Академії. Керувати роботою Курсів доручено одному із досвідчених військових фахівців ген. пор. Сергієві Дядюші. Вирішено також, що на потреби Курсів буде використано частину вишкільної бази вже функціо-

нуючих освітніх установ у Каліші. Незалежно від того, що слухачі курсів не мали підручників і змушені були працювати в складних умовах табірної життя, випускні іспити в травні 1922 року показали високий рівень знань усіх тридцяти п'яти перших випускників, а п'ятнадцятьом Комісія запропонувала подальше навчання у Вищій Воєнній Школі у Варшаві. Була на це згода польського військового відомства, але через відсутність відповідних коштів не увійшла в дію.

В цих обставинах Командування Армії УНР вирішило продовжувати навчальний процес штабних офіцерів, надати їм вищий ранг. Ось тому вже в другій половині 1922 року Курси було переіменовано на *Академічні Курси при Генеральному Штабі Армії УНР*, тобто фактично перетворено їх на перший ступінь *Української Воєнної Академії*.

Одночасно з цим проведено докорінні зміни в рівні, методах навчання та підборі нових викладацьких кадрів. Між іншим, до програми введено інженерну справу, організацію технічних військ, історію воєнної штуки, воєнну історію, тактику різних родів військ, дві іноземні мови, значення розвідки і контррозвідки, історію визвольної боротьби українського народу¹⁹. Одночасно до складу викладацьких кадрів введено ряд генералів, а між іншим Миколу Юнакова, Михайла Омелянович-Павленка, Миколу Капустянського, Марка Безручка, Всеволода Змієнка, Сергія Кульжинського, Олександра Пороховщиків, Всеволода Петріва, Григорія Янушевського, Миколу Янчевського, Володимира Ольшевського, Олександра Козьму, Павла Шандрука та освітніх діячів проф. Вячеслава Прокоповича, Василя Біднова, Івана Огієнка, Івана Зубенка.

Академічні курси, діяльність яких припинилася тільки з повною ліквідацією таборів інтернованих влітку 1924 року, добре виконали своє завдання підготовки фахових старшин Генерального Штабу АУНР. Були вони згодом використувані в організації Української Армії вже у 1927 році після покликання в Варшаві за згодою Ю. Пілсудського штабу військового міністра УНР в екзилі ген. Володимира Сальського та організації і діяльності вишкільних офіцерських груп при майже 80 відділах покликаного у квітні 1921 року Українського Центрального Комітету в РП²⁰.

Окрім наведених форм удосконалення кваліфікацій офіцерських кадрів інтернованої Армії УНР, слід також згадати військовий факультет Українського Народного Університету в Ланцуті-Стшалкові, де в групі спочатку майже 600 слухачів воєнного ремесла навчалось 62 чоловік, а по переведенні до Стшалкова 235. Почесним деканом факультету був проф. ген. Полк. Микола Юнаків, а дійсним ген. пор. Ілля Мартинюк. Повний курс військового навчання закінчило 170 чоловік. Слід згадати, що навчання в університеті спиралось в основному на власній праці слуха-

чів, а найкращі роботи були опубліковані в науковому виданні *Військовий вісник*²¹.

Крім наведених військових навчальних закладів загальноармійського значення, при кожній дивізії та установі були засновані повторні старшинські і підстаршинські курси з усіх родів військ. Тільки протягом 1921 року, коли практично усе інтерноване вояцтво перебувало в таборах, курси старшин успішно закінчило майже тисячу вояків, а підстаршинські курси більше тисячі двохсот.

Велику увагу вже з перших днів табірної життя відведено загальному піднесенню рівня освіти усіх вояків, а особливо ліквідації неграмотності та малописьменності. В таборах інтернованих перебувало більше двох тисяч п'ятсот вояків згаданих груп. До праці з ними були залучені найбільш досвідчені старшини, які перед військовою службою працювали в освітніх структурах усіх щаблів. Одночасно на тих курсах та освітніх початкових школах, які працювали на основі спеціальних програм, проводилась інтенсивна виховна діяльність з проблематики українознавства та національної свідомості.

Спеціальними вишкільними програмами охоплено російськомовне старшинство. До праці з цими групами було залучено найбільш досвідчених педагогів, письменників, журналістів, представників вищого Командування Армії та церковні Братства і військових священників.

Найбільш ускладненим було проведення культурно-освітньої діяльності у таборі Пикуніч під Перемишлем, де перебувала 1-а Запорізька дивізія та ряд інших формацій армії. В таборі вже в грудні 1920 року перебувало майже чотири тисячі українських вояків. в тому 820 офіцерів та вісімдесят жінок і дітей. Їх поселено разом з перебуваючою в таборі восьмисотособовою групою більшовицьких полонених, які з перших днів інтернування створили незносиму атмосферу. До того в таборі були найгірші соціальні умови, особливо в дерев'яних неогріваних бараках. Усі інтерновані, в тому жінки і діти, спали повалом на нарах у два поверхи без сінників та будь-якої білизни.

Вже в половині грудня 1920 року в таборі перебував командуючий армією УНР ген.Михайло Омелянович-Павленко і ряд негараздів, особливо між польським командуванням табору і начальником групи військ УНР ген.Гаврилом Базильським було усунено і налагоджено справу організації культурно-освітнього життя.

Вже в кінці грудня 1920 року культурно-освітні відділи 1-ої Запорізької і Кулеметної дивізій організували мережу освітніх курсів, покликану до життя хор полку Чорних Запорожців, театральну трупу, художню майстерню під керівництвом полк.Бориса Палія-Неїло. Почали видавати журнали *Запорожець*, старшинський руко-

писний журнал *Жало*, політично-літературний журнал *Аванс* та додаток *Волохівщина*.

Після майже чотиримісячного перебування в Пикуличах формування Армії УНР було переведено до Вадовиць, де об'єднано культурно-освітні відділи в загальнотабірний і продовжувано розпочату діяльність, в тому і видавничу. Крім згаданих часописів, виходили у вадовицях *Запорозька думка* та *Комар*.

Значного розвою набула культурно-освітня діяльність в таборі Ланцут, де з перших днів Спільної Юнацької Школи, Українського Народного Університету, розгортали свою діяльність українська гімназія ім. Стешенка, дитячий садок, працювала Студентська Громада, Мистецька студія з художниками Зіновієм Подушком та Олексом Стовбуненком, діяв театр ім. Т.Шевченка, ряд товариств, в тому Товариство захисту української мови, Союз Українок-Емігранток, Товариство *Агроном*, спортивні команди. Вже в січні 1921 року старанням військового священника о. Миколи Маринича влаштовано табірну церкву. Старанням старшин, які перебували ще під час функціонування влітку 1920 року Збірної Станції вояків УНР, в часописі *Син України* в справі жертв на перепоховання на спеціальній квартирі міського цвинтаря, кількості померлих і похованих в різних місцях українських вояків та спорудження при цій квартирі пам'ятника вже в кінці року зібрано відповідні кошти. Протягом січня проведено ексгумацію, і 20 лютого 1921 року з участю військового священника о. Миколи Маринича відбулось врочисте посвячення першої на польській землі української військової некрополі з більше 450 могилами вояків ЗУНР і УНР. По переведенні в липні-серпні 1921 року інтернованих українських вояків до табору Стшалково під Слупцею на Познаньщині, цвинтарна квартира та могили похованих були впорядковані востаннє, старанням Українського Центрального Комітету в РП та секцією охорони цвинтарів і військових могил Українського воєнно-історичного товариства в Польщі у 1938 році. Після II світової війни могили було знищено, а на місці пам'ятника поставлено у 1976 році подібний, з написом, що на квартирі спочивають вояки польського війська з I-ї і II-ї світової війни.

Розпочата культурно-освітня діяльність в Ланцуті продовжувалась в новому місці поселення, а саме таборі Стшалково на Познаньщині. Особливу активність виявили Український Народний Університет, в якому навчалося майже вісімсот слухачів, гімназія ім. І. Стешенка з більше 400-ма учнями (фізкультурного характеру), хор сотника Дмитра Котка, художня студія під керівництвом Олекси Стовбуненка, студія народної вишивки під керівництвом Марії Базильської (дружини генерала), видавались часописи *Військовий вісник*, *Запорозьська думка*, *На руїнах*, *На-*

ша зоря, *Нове життя*, *Промінь*, *Будяк*, *Блоха*, *Спортсмен*, *Студентський вісник*²².

Багатою за формами була культурно-освітня діяльність в таборі Александрув Куявський. Хоча початок табірної життя був тут трагічним, бо інтерновані прибули сюди в перших днях грудня 1920 року ще перед польською адміністрацією і, мешкаючи у вагонах на залізничній станції, треба було влаштовувати землянки та бараки. Завдяки працьовитості привиклого до злиднів воцтва та налагодженні поправних стосунків командира групи ген. Марка Безручка з прибулим польським командуванням, в короткому часі налагоджено зносимі умови життя. Одночасно з тим зорганізовано культурно-освітню діяльність ряду художніх колективів, мережу освітніх установ та релігійне життя з короткотривалим використанням місцевої церкви. На жаль, коли на традиційне свято Йордану майже п'ятитисячна група учасників Богослужіння в церкві повертаючись до табору своїм нечуваним в місті співом захопила мешканців, місцеве католицьке духовенство закрило церкву. Завдяки влаштування друкарні 6-ої Січової дивізії в короткому часі почали видаватись ряд табірних часописів як: *Полін*, *Окрін*, *Промінь*, *Гримаса*, *Український стрілець*, *Нове життя*. Останній маючи найкращі журналістські сили друкувався в другій половині 1921 року двохтисячним тиражем, розповсюджувався в таборах Польщі й висилався за кордон, зокрема до Чехословаччини, Румунії, Туреччини, Франції, Англії. Свій пресовий орган *Зірницю* мала також активно діюча в таборі кооператива.

На особливе відзначення заслуговує діяльність табірної священника 6-ої Січової дивізії о. Петра Білона, завдяки якому влаштовано табірну церкву з цікавим іконостасом, засновано спочатку дивізійне, а відтак табірне Братство Св. Покрови. Його членами стало понад 200 чоловік з почесним членом ген. М.Безручком. Члени Братства займались пропагандою християнських заasad життя, перекладами релігійної літератури з російської мови на українську. У вересні 1921 року Братство почало видавати *Релігійно-науковий Вісник*, що став першим українським православним журналом. Згодом, по переміщенні 4 і 6 дивізій до Щипйорна б. Каліша з ініціативи Братства було покликано в Каліші Головну Раду Братств, яку очолили о. Павло Пашевський, радниками було обрано ген. Володимира Ольшевського та ген.Олександра Пороховщиківа.

Восени 1921 року з ініціативи Ради Старшин 6-ої Січової дивізії впорядковано місцевий Український військовий цвинтар з майже п'ятиметрової висоти курганом, на якому встановлено чорний Запорозький хрест з викарбуваним тризубом та написом *Борцям за волю України* українською, польською і латинською мовами. У центрі могили було встановлено гранітну таблицю з викарбуваним написом:

Хай ворог знає, що козацька сила
Не вмерла під ярмом Тирана
Що кожна степова могила -
Це вічна непомщена рана.

Відтак цвинтар був місцем щорічних зустрічей б. вояків Армії УНР, які проживали в Польщі та далеко поза її межами.

Після II-ої світової війни його зруйновано, і щойно у 1993 році з ініціативи Об'єднання українців в Польщі реставровано і врочисто посвячено з участю віце-міністра оборони України ген. Володимира Муляви, представницького оркестру Української Армії, представників польського уряду. Православний єпископ Лодзько-Познанський Симон при участі грекокатолицьких, римокатолицьких та протестантських священиків і кількох тисяч українців з Польщі відправив Панахиду.

З початком 1922 року Державний Центр УНР виходячи з невдачі II-го Зимового походу Української Армії в Україну та нових умов в Європі і в Україні, вирішують поставити головний наголос на загальну освіту вояків, готуючи їх до майбутнього перебування в умовах еміграції. Це завдання вимагало організаційних і кадрових змін у керівництві культурно-освітньою роботою у військах. Керівництво над цим процесом доручено колишньому Голові Ради Міністрів В. Прокоповичу. Розгорнуто також заходи по організації фінансової допомоги військовикам з боку міжнародних організацій. Позитивно відгукнулись, між іншими Червоний Хрест Франції, Британський Комітет допомоги біженцям з України в Польщі та діючі дипломатичні представництва УНР у Німеччині, Український Червоний Хрест у Відні. Поміч надавали також українські еміграційні організації Польщі, зокрема Українське товариство червоного хреста, Товариство допомоги вихідцям з України, Товариство допомоги студентам, Союз Українок-емігранток, Всеукраїнська спілка військових інвалідів та координаційна громадська організація, покликана по припиненні офіційної діяльності ДЦ УНР в Польщі по підписанні Ризької угоди Польщі з Росією - Український Центральний Комітет в РП.

1923 року, коли вояки усіх формувань Армії УНР, які не перебували в різних регіонах Польщі на роботах або навчалися у середніх і вищих школах перш за все Чехословаччини і Польщі, були переведені до двох таборів - Каліша і Щипйорна під Калішем, - робота табірних шкіл, курсів, художніх колективів та редакції ряду журналів не припинялась. Діяла початкова школа з дитячим садком (згодом як школа ім С.Петлюри), українська гімназія ім Т. Шевченка, функціонували різні форми військової освіти. Найбільш вагомою була діяльність літературно-мистецького товариства *Веселка* під головуванням підполк. Олександра Петлюри (молодшого брата Симона), яке видавало свій журнал *Веселка*. До його

редакційної колегії входили між іншим Євген Маланюк, Федір Крушинський, Михайло Селегій, Аполоній Листопад, Антоній Коршнівський, Іван Зубенко, а серед співробітників журналу було майже 50 літераторів та журналістів.

На увагу заслуговує діяльність в Каліському таборі Мистецької студії, в якій працювало до ста художників та їх учнів. Серед чільних були Петро Омельченко, Віктор Цимбал, Олекса Харків, Василь Крижанівський, Олекса Стівбуненко, Василь Дядинюк, Варфоломій Євтимович, Василь Щербак, Сергій Литвиненко. Крім художніх виставок, в таборі організували виставки в м. Каліші. Однак найбільш розповсюдженою діяльністю була масова продукція картин і їх продаж в сотнях місцевостях Польщі. Прибутки з цієї діяльності доповнювали кошти, які на діяльність майстерні надсилала організація УМСА.

Велику виховну роль в таборі пропаганди українського мистецтва в ряді польських місцевостях, виконували 142 особовий офіцерський хор під керівництвом сотника М. Кальмуцького, колектив українського національного танцю Василя Авраменка, а відтак Наддніпрянський народний хор сотника Дмитра Котка.

Загалом під час табірної періоду інтернованої Армії УНР видавалось понад п'ятдесят часописів, видано в таборах понад 150 книг, в тому більше сімдесяти військової тематики.

Надзвичайно вагомий вклад у справу розшуку і збирання військово-історичних матеріалів внесло засноване у 1925 році в Каліші (вже за часів покликаній там Української Станиці) Українське Воєнно-Історичне товариство з 180-ма членами та виготовлюваним збірником матеріалів до історії українського війська *За державність*. Спричинилось воно також до захоронення в належному стані українських військових цвинтарів та могил померлих майже 7-ми тисяч українських вояків на Польській землі, в тому понад 30 генералів Армії УНР.

По розпуску таборів у 1924 році не припинена діяльність ряду покликаних до життя організацій, в тому і військового характеру. Останню до повороту в Польщі на політичну арену у 1926 році можна б назвати утопічною.

Значна радикалізація діяльності української політичної еміграції, особливо у військовому відношенні припадає на 1926 рік. Смерть Симона Петлюри, яка за словами ряду польських істориків, мала безпосередній зв'язок з поверненням до влади Ю. Пілсудського, змінила значно статус військових українських емігрантів. Першим проявом цього була у Варшаві траурна Академія по Симоні Петлюрі, на якій спеціальний посланець Ю.Пілсудського міністр Ульрих у своїй промові ствердив, що Польща зацікавлена справою української держави і це найважливіша проблема для майбутності Річпосполитої²³. Свого роду демонстрацією була також участь в Академії 16 генера-

лів Війська Польського, ряду міністрів, послів Сейму РП та групи відповідальних працівників Міністерства Закордонних справ²⁴. Відтак в короткому часі, в Меморандові від 24 серпня 1926 року скерованому до Ю.Пілсудського, Андрій Лівіцький та ген. Володимир Сальський проаналізувавши тодішню міжнародну ситуацію, вказали на потребу помочі українській еміграції в утриманні значного людського потенціалу, який може стати в пригоді у недалекому майбутньому. Згодом після спеціальної зустрічі польських державних представників з представниками ДЦ УНР, вирішено покликати до життя штаб міністра військових справ УНР як штаб здруженої держави, який гостинно перебував на її території і користується матеріальною та технічною підтримкою Генштабу Війська Польського. Вирішено також ряд інших проблем, як служба б. старшин Армії УНР в польському війську, матеріальна поміч українським старшинам та редакції військово-історичного журналу *Табор*. В короткому часі покликано до життя Федерацію товариств б. вояків Армії УНР, яку очолив ген В.Сальський. а покликаний штаб на 1.08.1927 року опрацював стан армії УНР на еміграції. Було 2276 офіцерів та 7110 козаків²⁵. У планах передбачалось, що протягом 30 днів були можливості організувати 100 тисячну українську армію, покликаючи у її ряди українців з території Волині та Східної Галичини, особливо з діючої там організації Луг, в якій було згуртовано понад 50 тисяч молоді.

Хоч спалах II світової війни знівечив усі опрацьовані плани відносно відбудови української армії, українська військова еміграція включилась в різні структури визвольних змагань. Старшини і козаки Армії УНР були в рядах Української дивізії *Галичина*, УПА, відтак на провесні 1945 року під проводом ген.Павла Шандрука знаходились в рядах Української Національної Армії, готові до дальшої боротьби за державність.

Олександр Колянчук (Перемишль)

ЛІТЕРАТУРА

1. W.Suleja. *Piłsudski a Petlura*. [w:] Polska i Ukraina, Toruń 1997 s.116.
2. M.Papierzyńska-Turek. *Міędzy tradycją a rzeczywistością...* Warszawa 1989, s.324.
3. В.Дмитріюк. *Спомин з поезії 1918-1927* [в] Нарис історії Холмщини і Підляшшя, Вініпег-Торонто, 1989, с.363-364.
4. M.Klimecki, op.cit.s.60.
5. H.Juzewski. *Zamiast pamiętnika* (2), *Zeszyty Historyczne* (Paryż), 1982, z.60, s.118.
6. С.Шелухин. *Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року*, Прага 1926, с.13-14.
7. І.Каменецький. *УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами*. Український історик, т.30, 1993, ч.84.
8. K.Kumaniecki. *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty. 1919-styczeń 1924*. Warszawa 1924, s.266,268.
9. A.Serednicki. *Polsko-ukraińskie kłopoty sojuznicze. Wojna polsko-sowiecka*, Warszawa 1991, s.211.
10. С.Петлюра. *Стампи*. Київ, 1993, с.194-205.
11. За: J.J.Bruski. *Ryga v perspektywie ukraińskiej, Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, Toruń 1998 s.357.
12. J.Piłsudski. *Pisma zbiorowe*. t.V, Warszawa, s.177.
13. П.Шандрук. *Українська армія в боротьбі з Московщиною*, За державність, Каліш 1934, зб.4 с.207.
14. Там же, с.234.
15. О.Колянчук, М.Литвин, К.Науменко. *Генералітет українських визвольних змагань 1917-1945*, Львів 1995, - passim.
16. CAW. *Zespół Akt, Sprzymierzona Armia Ukraińska*. Sygn.380.3/138 - Список відправлених транспортів УНР по залізницям речі Посполитої в глибину краю.
17. Z.Karpus. *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918-1924*, Toruń, 1991 s.49.
18. О.Колянчук. *Вояки армії Української Народної Республіки інтерновані в Польщі (1920-1924)*. - Polska i Ukraina, Toruń 1997 s.306.
19. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie, (далі: CAW), *Zespół Akt, Sprzymierzona Armia Ukraińska*, sygn.380.7/10 - Арматорний список постійного складу Академічних Курсів при генштабі Армії УНР на 1923 р.
20. CAW. *Zespół Akt, Sprzymierzona Armia Ukraińska*. sygn. 380.2/161 - Список вишкільної офіцерської групи при відділі УЦК в Варшаві.
21. E.Wiszka. *Prasa wojsk Ukrainskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924* [w:] Polska i Ukraina, Toruń 1997 s.318.
22. E.Wiszka. op.cit. - passim.
23. S.Mikulicz. *Prometeizm w Polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa 1971 s.107.
24. Ibidem
25. CAW. *Zespół Akt, Sprzymierzona Armia Ukraińska*, sygn.380.2/76 - Мобілізаційний плян української еміграції та 380.2/26 - Notatka o stanie b.Armii URL na emigracji (1928/1929).